

UOT 82-91

GEYİM VƏ BƏZƏK ADLARININ BAYATILARDA ƏKS OLUNMASI

BAYRAMOV ASLAN ƏHMƏDXAN oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Folklorşünaslıq elmi-tədqiqat laboratoriyası, professor

e-mail:sdu.elmixeberler@mail.ru

Açar sözlər: bayatı, çuxa, arxalıq, dingə, gümüş kəmər, sırğa.

Azərbaycan geyim mədəniyyətinin formalaşmasında təbii-coğrafi şəraitlə yanaşı, xalqın mənəvi-əxlaqi, psixoloji-ideoloji baxışları, dünyagörüşü, sosial-iqtisadi və mənəvi həyatı da əhəmiyyətli rol oynamışdır. [I. 1. 83]

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının ən geniş yayılmış janrlarından sayılan bayatılarda xalqımızın geyim mədəniyyəti və bəzənmək kultu geniş formada təbii duyğularla əks olunaraq qalmaqdadır. Bir qızın və ya oğlanın gözəlliyi ilə bərabər, onun geydiyi pal-paltar, taxdığı bərbəzək əşyaları da geniş formada bayatıda təsvir olunur. Bir çox türk xalqlarının qiyafətində, geyim tərzində nəzərə çarpan simvolların qismən qalsa da, ancaq XX əsrin 30-cu illərindən etibarən rus və Avropa mədəniyyətinin təsiri ilə azərbaycanlıların geyim tərzini tamamilə dəyişmişdir. Bayatılarda yalnız xalqın poetik duyğuları deyil, həm də bu gün, gündəlik həyatda istifadə olunmayan geyim növlərinin adlarının öyrənilməsi maraqlı ola bilər. Çünki kişi, həm də qadın milli geyimlərində və bəzək əşyalarında xalq təbii sənətinin müxtəlif növləri (tikiş, dəri aşılama, boyakarlıq, döymə, rəngsazlıq, zərgərlik, toxuculuq və s.) qalmaqdadır. Bunlar bizim milli etnoqrafiyamız və bütövlükdə əsrlərdən aşılıb gələn geyim mədəniyyətimizin dəri, atlas, bez, mahud və şal parçalarda, qızıl və gümüş üzərində əks olunan xalq sənətidir. Məsələn: Üstü ipək, içərisi pambıq parçadan ibarət olan atlas parça növü bir bayatıda belə xatırlanır:

*Bazarda var çit, atlas,
Atlaza iynə batmaz.
Nişanlı olan qızlar,
Uzun gecələr yatmaz.*

Pambıq parçadan toxunan bez də “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı bir atalar sözündə əks olunur: “Əski pambıq bez olmaz” [6. 14].

Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikasında qadın və kişi geyim adları mühüm yer tutur. Digər leksik vahidlərdən fərqli olaraq, geyim adları xalqın maddi mədəniyyətinin müəyyən hissəsini əks etdirir. Bu sözlər (papaq, yapıncı, araqçın, yazma, vala, arxalıq, çuxa, köynək və s.) xalqın etnik tarixini və etnoqrafik leksikanı öyrənməkdə qiymətli mənbələrdən sayılır. Çünki bu geyim növlərinin bir çoxu daha yoxdur. Bu geyim növləri olmadığı üçün, onları ifadə edən sözlər də zaman-zaman aradan çıxmaqdadır.

Bayatılarımızda geyim və bəzək əşyalarının adlarının xatırlanması çox genişdir, həm də maraqlıdır. Çünki bir çox geyim və ya bəzək əşyaları mədəni inkişaf əlaqədar olaraq aradan çıxmış və geyimlərin üslubi forması dəyişmişdir. Bu baxımdan bayatılarda xatırlanan geyim və bəzək əşyaları adlarını iki istiqamətdə şərh etmək mümkündür:

a) geyim adlarının bayatılarda əks olunması; b) bəzək əşyalarının bayatılarda əks olunması.

1. Bayatılarda işlənən geyim adları. Bayatılarımızdakı misraların canına hopmuş **papaq, don, arxalıq, araqçın, çəkmə, vala, yazma, qoçuk, kömlək, corab, yapıncı, şal, yelək** və s. keçmiş dövrdə qadın, həm də kişilərin geydikləri geyim əşyalarının adlarıdır. Bunların bayatılarda əks olunmasına ayrılıqda diqqət yetirək:

Bayatılarımızda bu günümüzdə yaylaq həyatı üçün daha çox xarakterik olan, bürüncək kimi işlənən **yapıncı** adı geniş işlənmişdir. Məsələn:

<i>Yapıncı bürünürsən,</i>	<i>Yapıncını götdü yar,</i>
<i>Dəmhədəm görünürsən.</i>	<i>Gör harıya getdi yar?</i>
<i>İyidlik haram olsun,</i>	<i>Oba tünlük, boy alçaq,</i>
<i>Baxmağa ərinirsən?</i>	<i>Aralıxda itdi yar.</i>

Bayatıda xatırlanan yapıncı keçə yunundan hazırlanan qolsuz, uzun üst geyim növüdür. Yapıncını keçmişdə yundan keçə hazırlayan sənətkarlar, həllaclar hazırlayırdılar. Müasir dövrdə sənaye üsulu ilə də hazırlanır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında yapıncı mənasında metoforik olaraq, “kəpənək” sözü xatırlanır. [5. 61]

Bayatılarda həm qadın, həm də kişi üst və alt geyim adı kimi **arxalıq** leksik vahidi də çox işlənir. Bəzən də arxalığın hansı rəngli cıtdən tikildiyi və ya hansı boya ilə boyandığı təsvir olunur:

<i>Arxalıq aldırsana,</i>	<i>Arxalığın göy çitdən,</i>	<i>Arxalığın narışdı,</i>
<i>Boyağa saldırsana.</i>	<i>Gəl məni ötür itdən.</i>	<i>Ətəyi beş qarışdı.</i>

* * *

<i>Geydiyin arxalıxdı,</i>	<i>Arxalığın aldı yar,</i>
<i>Al-yaşıl arxalıxdı.</i>	<i>Dərdin məni aldı yar.</i>

Digər bayatılarda isə arxalığın rənglərindən başqa, həm də onun forması, tikiş üsulu, geyim tərzii, ipinin keyfiyyəti, arxalığın üstündən gümüş kəmərin bağlanması, belbəndinin olması və s. təsvir olunur:

<i>Arxalığın gülbəndi,</i>	<i>Arxalığın ikidi,</i>	<i>Arxalığın mısmırax,</i>
<i>Gümüş kəmə bel bəndi</i>	<i>Biri Tiflis ipidi.</i>	<i>Büzməsi beldən buruq.</i>

Bayatılarda alt geyimi kimi kömlək (köynək) xatırlanır. Onun sarı bafta, sarı kətan və ya çit parçadan tikildiyi təsvir olunur. Rənginin alaca, yaxasının da sarı olması göstərilir

<i>Köynəyim sarı bafta,</i>	<i>Oğlan adın Eyifdi</i>	<i>Köynəyi alacadı,</i>
<i>Oturmuşam otaxda.</i>	<i>Çitdən köynək geyifdi.</i>	<i>Geyməyə balacadı.</i>

* * *

<i>Kətan köynək miliynən,</i>	<i>Eləmi, kətan sarı,</i>	<i>Sarı çit, sarı yaxa,</i>
<i>İşləmişəm güliynən.</i>	<i>Yar geyif kətan sarı.</i>	<i>Yoruldu baxa-baxa.</i>

Geyim əşyası olan köynək “Kitabi Dədə Qorqud”un bütün boylarında kömlək kimi işlənir. Bayatılarda Azərbaycan kişilərinin üst geyimi üçün xarakterik olan **çuxa** sözü daha çox nəzərə çarpır. Məsələn:

<i>Al çuxa, qara çuxa,</i>	<i>Qara çuxa, al yaxa</i>	<i>On bir ondan yaxşıdı,</i>
<i>Yaraşır yana çuxa.</i>	<i>Durubsan baxa-baxa</i>	<i>Çuxa dondan yaxşıdı.</i>

* * *

<i>Toya gələn atlılar,</i>	<i>Qara çuxa qaytanı,</i>
<i>Hamısı mahud çuxalı.</i>	<i>Yoldan çıx, yolu tanı.</i>

Bu misralarda da çuxanın rəngi, yaxasının al qırmızı olması, mahuddan tikilməsi, qara qaytanla bağlanması və s. təsvir olunur:

Çuxa azərbaycanlıların milli tipik geyimlərindən biri olmuşdur. Əsasən, ilk dövrlər yunla toxunmuş, daha sonra mahud parçadan tikilmişdir. Mənbələrdə çuxanın “kəmərcin”, “büzməli”, “taxtali”, “vəznəli”, “qolçaqlı”, “döşüaçıq” “düzyaxa”, “doqquztaxta”, “atmagülü”, “oymayaxa” növləri qeyd edilir [2,133].

Çuxa qədim türk sözü olaraq mahud mənasını ifadə etmişdir [4.236]. “Kitabi-Dədə Qorqud”da doqquzlama, çuxa növünün göstərilməsi onu xatırladır ki, çuxa qədim geyimlərimizdən olmuşdur [6, 105].

Qadın baş örtüyü olan çalma, vala, yazma və şal sözlərinə də bayatılarda tez-tez rast gəlinir.

<i>Başında ala vala,</i>	<i>Başında atlas vala,</i>	<i>Al yazmanı bağladım,</i>
<i>Çönüb də baxma dala.</i>	<i>Yönünü bizə sala.</i>	<i>Anam görüb ağladım</i>

* * *

*Başında ağ şalı var, Başında şalı neylim, Əmimoğlu olasan,
Çalmaya oxşarı var. Ujdarı sarı neylim? Mana bir şal alasan.*

Bayatılarda işlənən çalma, yazma, vala sözləri müasir Azərbaycan dili səviyyəsində köhnəlmiş sözlər hesab olursa da, Türkiyə türkcəsində və Ağbaba şivəsində anlaşılıqlı olaraq baş örtüyü mənalarında işlənir. Baş örtüyü və parça növü mənasında şal sözü bu gün də işlənir.

Qadın və kişi baş geyimi kimi araçının sözü də tarixizm olaraq dilimizdə işlənir, amma bayatılarda mühafizə edilmişdir. Araçının özülü bərk dəridən düzəldilir. Üzərinə gümüş və ya qızıl pərəklərdən güləbətın və ya buta formalı naxışlarla bəzədilmiş məxmər (ipək də ola bilər) parça çəkilir və başa qoyulur [1,109].

Bayatılarda araçının qoyulma qaydası, ətrafının qızıl pullarla bəzədilməsi və s. təsvir olunur.

*Araxçını yana qoy, Araxçının fizil qoy, Araxçın geyənə bax,
Qaldır yannan, yana qoy. Dördbiryanın qızıl qoy. Qaladan yenənə bax.*

Bir neçə Ağbaba bayatısında geyim adı kimi işlənən don, yelək və qócük sözləri də maraqlıdır. Məsələn:

*Al qöcüyüm geysənə, Abı don, abı daraq, Ağ əlim, ağ biləklim,
Ceyran tək yerisənə. Yarımı gördüm bayaq. Əyni gülgəz yeləklim.*

Qócük ətəksiz qadın paltarıdır. Ön tərəfi rəngli düymələr və lentlə bəzədilir. Yaxalarını bağlamaq üçün çarpaz bərkidilərdi. Bu geyim növləri ilə kənd qadınlarının toylarda və bayram günlərində süsləndiklərini çox görmüşəm. Qöcüyün yaxası 40 düymə ilə bəzədilərdi. Bir çox ailələrdə 50-ci illərə aid qócük geyinmiş qadın şəkilləri qalmaqdadır. Üstdən geyilən qolsuz kişi və qadın geyimi yelək adlanmışdır. Yeləyin yaxaları bir-birinə çarpazla bərkidilərdi. Don isə bu gün də qadın geyimi kimi geyilir. Don qədim sözlərimizdəndir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da xatırlanmaqdadır [6.67-91].

Həm qədim dilimizdə, həm şifahi və yazılı ədəbiyyatda kişi baş geyimi kimi işlənən papaq sözü də çox işlənir. Ozamankı papaqların forması başqa cür olub. Qara və ağ quzu dərisindən astarla tikilən həmin papaq növü, demək olar ki, baş geyimi növündən çıxmışdır. Ucqar dağ kəndlərində az da olsa, quzu dərisindən papağı olan insanlara rast gəlmək olar.

*Qardaşa bax, qardaşa, Ay pis papaq, pis oğlan,
Papaq qoyubdu başa. Sana tərəf kim baxar?*

Papaq sözü kişi və qadın geyimi kimi bu gün də həmin semantik mənada işlənərkəndir, lakin papağın bir çox növləri yaranaraq forması dəyişmiş, Avropa geyim tərzinə uyğunlaşdırılmışdır.

2. Bayatılarda işlənən bəzək əşyalarının adları.

Bayatılarda qadın qol, bilək, sinə, bazu, barmaq və baş bəzək əşyalarının bəzi xüsusiyyətləri (materialı, forması, naxışı, rəngi və s.) göstərilir: Sırğa, kəmər, üzük, biləzik, bazubənd, sinəbənd, dingə və s. bəzək və zinət əşyaları bayatıda geniş formada əks olunur.

*Asırğası altunnan, Üzüyümün qaşu var,
Keçir dərə altınan, Yığvalımın yaşı var.*

Birinci misradakı asırğa sözü sırğa mənasındadır. Mənbələrdə də, göstərilir ki, bu gün qadınların qulaqlarından asılan bəzək əşyası vaxtı ilə asırğa adlanmış, sonradan a səsi düşərək sırğa fonetik formasında işlənmişdir [4.16]. Altun sözü dilimizdə arxaikləşsə də, əksər türk dillərində qızıl mənasını ifadə etməkdədir. Axırıncı misradakı yığval “bəxt” mənasındadır.

Bayatılarda xatırlanan gümüş kəmər qadın bəzəyinin bir hissəsi olaraq zərgər əməyinin məhsulu olmuşdur. Üstündə müxtəlif zərgərlik elementləri formasında olan, eyni gümüş parçaları kəmərin qayışına keçirilən hər elementə “gül” deyilir. Belin ölçüsünə görə 15, 20 güldən ibarət olardı. Yadımdadır, 60-70-ci illərdə kənd qadınları bellərinə gümüş kəmərlər taxardılar. Nişanlanan qızlara da gümüş kəmər və baş bəzəyi də mütləq gətirilərdi. Gümüş kəməri ildə bir kərə təndir külü ilə sürtüb parıldadardılar. 70-ci illərdə kənd qadınlarının çoxlarının gəzdirdikləri gümüş

kəmərleri ehtiyacdan 70-80 manata satdılar. Onları alanlar isə şəhərdən gəlib qapı-qapı kəmər almaq istəyən ermənilər idi. Ermənilər aldıkları kəmərleri çox baha qiymətə dünya muzeylərinə satırdılar. O vaxt İrəvandan Beyruta təyyarə işləyirdi. Elə kəmər və digər qiymətli əşyalar kimi həmin reyslə xaricə daşınırdı. Bu gün tək-tük ailələrdə az da olsa, həmin gümüş kəmərlərdən qalmaqdadır.

*Qızıl kəmər belində, Gülpəri evdə gəzər, Gümüş kəmərlə gəzir,
Badam şəkər dilində. Kəmərə düymə düzər. Xəbərdaram zatından.*

Üstü daş-qaş və güləbətın naxışlarla bəzədilmiş belbağı da qadın üst geyiminin yaraşığı sayılmışdır və bir bayatıda belə əks olunur:

*Bel bağının ucu gümüş,
Bağlasana, əmioğlu.
Məni verirlər yada
Ağlasana, əmim oğlu.*

Qeyd edək ki, o dövrdə Axsqa və Axıskələr kəndlərində yaşayan türk qadınlarının geyimlərində də gümüş kəmər, qızıldan sırğalar qabarıq nəzərə çarpardı. Məişətdə “göbəkli kəmər” və “sallama kəmər” növləri çox işlənmişdir. “Göbəkli kəmər”in ortasında gümbəz formalı, üstü daş-qaşla bəzədilmiş toqqa, sallama kəmərin güllərində isə gümüş və qızıl zəncirlə sallanan pullar olardı [1, 53].

Bayatılarda bəzək əşyası kimi bazubənd, sinəbənd və muncuq sözləri də işlənir. Bəzmənd və sinəbənd adından görüldüyü kimi, qız və gəlinlərin qiymətli bəzək əşyaları olmuşdur:

*Sinəbəndin açma gəl, Bir cüt bəzmənd olaydım,
Başıma iş açma gəl. Yarımın qollarında.*

Qadın bəzəyi kimi, həm keçmişdə, həm də bu gün aktual sayılan üzük də bayatılarda geniş işlənmişdir. Üzüyün “aypara”, “yarpaq”, “buta”, “satıl” növləri olmuşdur. (1.232)

*Qızıl üzük firuzə, Altun üzük isdanmaz, Verdiyin qızıl üzük
Gedin deyın xoruza. Suyu salsam, pasdanmaz. Barmağında çürüdü.*

Göründüyü kimi, üzüyün firuzədən və ya qızıldan olması poetik formada nəzərə çatdırılır.

Həm bəzək əşyası, həm də paltarın bir elementi olan düymə paltarın yaxasını düymələmək, həm də yaraşığı üçün sümük və ya metaldan hazırlanmış yuvarlaq (başqa formada da ola bilər) bir şeydir. Həm qədim qadın geyimlərində, həm də müasir geyimlərdə düyməni bağlamaqla yanaşı, bəzəmək funksiyası da qalmaqdadır. Bayatılarda onların rəng fərqi belə izah edilir.

*Bəyaz düymə toz olar, Yaxana düymə düzüm,
Sarı düymə söz olar. Açılmasın yaxan yar.*

Qadınların baş geyimində istifadə olunan, bəzək əşyalarını üstündə cəmləşdirən dingə də bayatılarımızda və oxşamalarda xatırlanır. **Dingə** elat qadının baş bəzəyinin əsas elementi olmuşdur [3.46].

*Başında məxmər dingə, Dingəli dinar,
Buğdanı tökdü dingə. Əl vurma sınar.
Bir o vurdu, bir də mən, Səni görən oğlan,
Bizi gətirdi tənə. Dərdindən yanar.*

Dingə Qarabağ, Zəngəzur, Borçalı, Ağbaba, və ona yaxın olan ərazilərdə 1960-cı illərə qədər bəzək əşyası kimi işlədilmişdir. Qars vilayətinin ucqar dağ kəndlərində yaşayan qarapapaqlar bu gün də bəzək əşyası kimi dingədən istifadə edirlər [7, 213].

Dingə dairəvi qasnaq formasında olub, məxmər parça ilə üzünür. Onun üzərinə qızıl və gümüş pullar, zəncirlərlə tikilir. Xüsusilə, qabaq hissəsi rəngli muncuq və qızıl pullarla bəzədilib başa qoyulardı.

Geyim adları etnoqrafiya ilə bağlı olduğu üçün zaman-zaman ləqəbdən etnonimə (tayfa adına), daha sonra isə torpağın yaddaşı olan toponimə çevrilmişdir. Məsələn: Ağköynək, Qarapapaq (Qazax), Qarabörk (Ucar), Qaradonlu (İmişli), Qaradolaq və s. [2.139-153]. Bu adlar onomastik leksika kimi Azərbaycan, Türkiyə, İran, Gürcüstan və Qərbi Azərbaycanda da geniş yayılmışdır.

Bayatılarda geyim və bəzək əşyaları adları ən çox birinci misrada başlanğıc kimi təqdim edilir. Əsas fikir isə sonrakı misralarda verilir. Amma ikinci misralarda da geyim və bəzək əşyalarının adlarının işlənməsi nəzərə çarpır.

Qeyd etdiyimiz kimi, müasir dövrdə Azərbaycan kişi və qadınlarının geyim tərzində əskisindən tamamilə fərqlənir. İndiki insanların çoxu həmin geyimləri (çuxa, arxalıq, araqçın, vala, yazma, dingə və s.) görməmişlər. Uşaqlar belə geyim nümunələrini ancaq muzeylərdə və televizorda rəqs kollektivlərinin geyimlərində görə bilirlər. Bu baxımdan Azərbaycan məişəti və etnoqrafiyamız üçün maraqlı olan geyim və bəzək adlarının öyrənilməsi maraqlı ola bilər.

Elmi yenilik: Azərbaycan xalqının etnoqrafik məişətində olmuş köhnə geyim və bəzək əşyaları adlarının öyrənilməsi, onları ifadə edən sözlərin mənşəyi və quruluşunu öyrənmək azərbaycanşünaslıq üçün hər vaxt yenilik saymaq mümkündür.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalə: “Azərbaycan folkloru”, Azərbaycan dilinin dialektologiyası”, Azərbaycan dilinin leksikologiyası” fənlərinin tədrisi zamanı, həm də etnoqrafik terminlərə aid lüğətlərin tərtibi üçün əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan etnoqrafiyası. 3 cildə: II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 381 s.
2. Azərbaycan SSRİ İnzibati ərazi bölgüsü. Bakı: Azərənəşr, 1979.
3. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 2007, 450 s.
4. Azərbaycan folkloru. Bakı: Maarif, 1985, 409 s.
5. Bayramov A.Ə., Bayramova A.A. Ağbaba şivəsi sözlüyü. Bakı: Vətən, 2015, 405 s.
6. Əsirəddin Əbu Həyyam əl-əndəlusi. Kitab əl-idrak lisan əl-ətrak. Bakı : Azərənəşr, 1992.
7. Qars ölkəsi. Türk Cümhuriyyətinin 50 ili. 1923-1973. Ankara: 1973.
8. Kitabı -Dədə Qorqud ensiklopediyası. I cild. Bakı: 2000, 567 s.
9. Bayramov A. Ə. Oğuz elindən, ozan dilindən. Bakı: Elm, 2000, 323 s.

РЕЗЮМЕ.

ОТРАЖЕНИЕ НАЗВАНИЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ОДЕЖДЫ И УКРАШЕНИЙ В БАЯТЫ

Байрамов А. А.

Ключевые слова: баяты, чуха, япынджы, серебро, пояс (ремень), серьги.

В статье анализируется процесс воздействия русской и европейской моды в 30-х гг. XX века на азербайджанскую национальную одежду. Многие виды одежды были вытеснены их обихода, соответственно и их названия (чуха, япынджы, дон, папаха, аракчын, язма, вала и другие) вышли из употребления.

Рассмотрены семантические оттенки, стилистические возможности и проведен анализ этих названий.

SUMMARY

REFLECTION OF THE GARMENT AND ORNAMENT NAMES IN BAYATI.

Bayramov A. A.

Keywords: bayati, Caucasian coat, felt cloak, silver belt, belt, earrings.

The article analyzes the names of national female and male garments and decorative items (Caucasian coat, felt cloak, dress, cap, skull cap, vala etc.) worn till the 30 s of 20 th century, also displays semantic meanings and stylistic features of these names.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	14.04.2017
	Son variant	21.06.2017